

Verval en ondergang van de DDR¹

Willem Melching

Eén van de continuïteiten in de Duitse geschiedenis is de voortdurende verandering van de grenzen. Daar komt nog bij dat met elke ingrijpende grensverandering de Duitse staat zich een andere staatsvorm heeft aangemeten. In deze eeuw alleen al veranderde het Duitse *Staatsgebilde* vijf keer ingrijpend. De jaren 1949-1990 vormen in dit proces van voortdurende verandering een zeer bijzondere episode. Duitsland werd in 1949 niet alleen aanzienlijk kleiner, maar werd ook nog eens verdeeld, waarbij zich in beide delen een sterk verschillend politiek systeem ontwikkelde. Opmerkelijk hierbij is dat beide Duitslanden zich aansloten bij een 'supranationaal' ideaal: de Bondsrepubliek koos met de *Westbindung* voor Europa, de Deutsche Demokratische Republik werd opgenomen in de internationale gemeenschap van het marxistisch leninisme.

Aan het einde van deze periode werd het oostelijke deel, de totalitaire neo-stalinistische *Arbeiter-und Bauernstaat*, integraal opgeslokt door de democratisch-parlementair georiënteerde Bondsrepubliek. Deze totale ondergang van de DDR was in laatste instantie het product van het Duitse nationale bewustzijn. Na de ondergang van het 'reëel existierende socialisme' bleek deze staat niet over voldoende eigen identiteit te beschikken om haar voortbestaan te rechtvaardigen. Zonder communisme was er niets dat de DDR onderscheidde van de Bondsrepubliek: opheffing en eenwording was het enige redelijke alternatief. De intellectuelen, in Oost- en West-Duitsland, die pleitten voor een voortbestaan van een socialistische Duitse staat, vonden weinig gehoor onder de honderdduizenden die *Wir sind ein Volk* scandeerden. Dit gebrek aan een eigen nationale identiteit was een essentieel onderdeel van het structurele legitimiteitstekort van het SED-regime in het 'betere Duitsland'. En een staat zonder legitimiteit bij de eigen bevolking zal zich slechts met grote moeite kunnen handhaven.

1 Dit artikel is een bewerking van *Van het socialisme en de dingen die voorbij gaan...40 jaar DDR - 40 jaar crisismanagement* en verscheen eerder in de bundel Patrick Dassen, Barend Verheijen en Friso Wielenga, *Gedeeld Verleden. Duitsland na 1945* (Bert Bakker, Amsterdam 1999).

Crisismanagement

Wanneer we de geschiedenis van de DDR in één formule willen samenvatten dan kan dat het beste met de term 'permanente crisisbestrijding'. Vanaf de oprichting in 1949 tot en met de ondergang in 1989-1990 staat dit begrip centraal. Het mooie boek van Stefan Wolle en Armin Mitter over deze crisis heet niet voor niets *Untergang auf Raten* (ondergang in termijnen). Op bepaalde momenten was de crisis zeer zichtbaar, zoals bij de opstand in 1953 en de bouw van de Muur in 1961, maar ook in de jaren tussen deze uitbarstingen was sprake van een voortdurende strijd van het regime om zijn geloofwaardigheid en legitimiteit bij de bevolking te vergroten. De strategie, de methoden en het succes van de crisis-bestrijding waren variabel, maar in essentie veranderde tussen 1949 en 1989 weinig. Het regime kon zelden het vertrouwen winnen van de bevolking.

Deze permanente crisis kon slechts met veel moeite in bedwang worden gehouden en speelde zich op een aantal maatschappelijke terreinen af. Belangrijke strijdtoneelen waren de ideologie en de economie. Met noodmaatregelen zoals de bouw van de Muur, een harde onderdrukking van de oppositie, *Ausbürgerung* van dissidenten en verruiming van de consumptie voor de bevolking kon de crisis keer op keer bezworen worden. Maar vanaf circa 1985 was het tij niet meer te keren. De economische toestand verslechterde en door de koerswijzigingen in Moskou stortte het militaire en ideologische fundament onder de DDR in. Vanaf 1985 liet de geest zich niet meer in de fles stoppen en sleepte het regime zich van het ene incident naar het andere, om tot slot in de herfst van 1989 definitief in te storten. De revolutie van oktober 1989 heeft dus een lange aanloop gekend, iets waaraan in de literatuur tot nu toe relatief weinig aandacht is besteed. Bovendien wordt de rol van de intellectuelen en de kerken in deze ineenstorting overschat. Veel belangrijker factoren waren de volstreekte ongeloofwaardigheid van de officiële ideologie en de structurele onvrede bij de bevolking over de economische toestand.

In deze bijdrage zal ik nader ingaan op een aantal cruciale momenten in het Oost-Duitse crisis-management. Aan de orde komen de pogingen om via ideologie en economie het regime legitimiteit te verschaffen en de reacties van de bevolking en de oppositie daarop. Uiteraard zullen hierbij ook de onderdrukking door de Stasi en de bijzondere constellatie die kon leiden tot de revolutie van 1989 aan de orde komen. Omdat de Sovjet-Unie besloten had *niet*

militair in te grijpen kon deze revolutie een succes worden. Maar zelfs wanneer de revolutie onderdrukt zou zijn, dan was de DDR in een zeer instabiele situatie geraakt. Het land was namelijk financieel-economisch volledig uitgeput en zou in een ernstige financiële crisis zijn geraakt.

In dit artikel blijft het internationale kader buiten beschouwing (zie de bijdragen van Boterman en Pekelder). Daarom hier alleen enkele korte opmerkingen hierover die van belang zijn voor het crisis-management van het SED-regime. De Sovjet-Unie had tot circa 1985 door de verregaande economische, ideologische en militaire steun een stabiliserende werking en daarna, door het wegvallen van deze drie pijlers, een zeer de-stabiliserende. Het Westen had enerzijds een stabiliserende werking: de *Ostpolitik* verschaftte Honecker legitimiteit en het imago van een staatsman en de leningen hielden de failliete boedel iets langer op de been. Daarnaast had het Westen ook een destabiliserende werking, bij voorbeeld vanwege de aandacht voor de mensenrechten. Veel belangrijker nog was dat alle verworvenheden in de DDR met die in West-Duitsland werden vergeleken. De DDR was weliswaar de meest welvarende staat in het Oostblok, maar de bevolking vergeleek haar positie niet met die van de inwoners van de Sovjet-Unie of Bulgarije maar met die van hun neven en nichten in de Bondsrepubliek. Daar kwam nog bij dat, anders dan in de overige Oostbloklanden, de bevolking in de DDR ruim toegang had tot de Westerse media. Avond aan avond vertoefde de DDR-bevolking enkele uren in een *virtuelle Bundesrepublik*. De invloed hiervan kan nauwelijks worden overschat.

HET TOTALITAIRE SYSTEEM: DE OOST-DUITSE VARIANT

Evenals het Derde Rijk was de DDR een totalitaire staat, maar de Britse historica Mary Fulbrook heeft er terecht op gewezen dat in tegenstelling tot het Derde Rijk het Oost-Duitse regime nooit populair was, geen charismatische leiders kende en de SED in vrije verkiezingen nooit een behoorlijke score heeft gehaald. Op eigen kracht zou de SED nooit tot een belangrijke politieke partij zijn uitgegroeid. Alleen dankzij de Sovjets kon men zich handhaven. Bij de bevolking versterkte dit alleen maar de, volkomen terechte, overtuiging dat de SED niet meer dan een marionet van de Sovjets was. Bovendien, zo zouden we hier aan kunnen toevoegen, was de DDR in tegenstelling tot het Derde Rijk economisch nooit succesvol. Zeker niet wanneer we bedenken dat de bevolking haar positie steeds vergeleek met die van de Bondsrepubliek.

Afgezien van deze verschillen was de DDR in veel opzichten wél een klassiek voorbeeld van een totalitaire staat. De media en de kunsten stonden onder strikt toezicht van de overheid. Door de voortdurende en vrij primitieve propaganda en het staatsmonopolie op de media was er sprake van een volkomen infantilisering en ritualisering van het publiek debat. Het politieke discours raakte al snel volkomen uitgehold, begrippen verloren hun oorspronkelijke betekenis en authenticiteit. 'Vredespolitiek' was een ander woord voor nieuwe bewapeningsinitiatieven in navolging van de Sovjet-Unie. *Völkerfreundschaft* was een ander woord voor het te werk stellen van onderbetaalde Vietnamese gastarbeiders.

De politieke onderdrukking was grootschalig en relatief efficiënt georganiseerd. De geheime politie, de beruchte Stasi, was alom aanwezig en door de personele unie tussen hoge functies in de partij en functies in overheid en economie was de positie van de SED oppermachtig. Dat er in de volksdemocratie nog meer partijen waren, was niet meer dan een cosmetische ingreep. Deze zogeheten blokpartijen waren volstrekt afhankelijk van de SED. Politici met eigen ideeën verdwenen in de jaren 1945-1949 in de *Speziallager* of vertrokken naar het Westen.

Ook na de destalinisatie in de periode 1956-1960 bleef de DDR een politiestaat. Kenmerkend voor het geringe zelfvertrouwen van het SED-regime was de paranoïde sfeer in het land. Wie interne Stasi-documenten leest, wordt getroffen door de botte toon waarmee elke kritiek systematisch wordt beschreven als *feindlich-negativ*, hier en daar afgewisseld met *dekadent-negativ*. Kosten noch moeite werden gespaard om de bevolking in het gareel te krijgen. Het Stasi-apparaat kreeg vanaf de machtsovername van Honecker in 1971 een megalomane omvang. Uiteindelijk zou dit apparaat beschikken over circa 100.000 medewerkers en een informantenlegioen van 180.000 burgers om 17 miljoen onderdanen te bewaken. Dit aantal krijgt meer betekenis wanneer we dit met de omvang van de Gestapo vergelijken. Deze organisatie telde hoogstens 10.000 medewerkers ter controle van circa 80 miljoen burgers. *Flächendeckende Überwachung* oftewel volledige controle was het parool. Pas na de *Wende* werd het de bevolking duidelijk dat de activiteiten van de Stasi nog verder waren gegaan dan zij ooit hadden vermoed.

Ook politie en justitie droegen een steentje bij. Ook al leek de grondwet op papier zeer liberaal, dankzij een aantal uitzonderingsregels konden de belangrijkste artikelen uit de grondwet worden genegeerd. Zo was vrijheid van meningsuiting grondwettelijk gewaarborgd, maar was er geen ruimte voor

republik-feindliche Hetze. Met deze toverformule kon alles strafbaar worden gesteld: klagen over de economie, het dragen van ultra-lang dan wel ultra-kort haar of het corresponderen met vrienden en kennissen in het Westen. Overal loerde de klassevijand die met behulp van binnenlandse *feindlich-negative Kräfte* het socialisme bedreigde. Deze paranoïde sfeer wordt goed geïllustreerd door het volgende mopje:

Op één van de verplichte partijvergaderingen neemt kameraad Mayer het woord. Hij zegt: Ik heb maar drie vragen. Waarom mag ik niet naar het Westen reizen? Waarom wordt mijn post gelezen? En waarom wordt mijn telefoon afgeluisterd? De voorzitter belooft de vragen de volgende week te beantwoorden. Een week later is er weer vergadering. Nu vraagt kameraad Schmidt direct het woord en zegt: Ik heb maar één vraag: *Wo ist Genosse Mayer?*

Ter verdediging van de DDR wordt wel gezegd dat deze staat, anders dan het Derde Rijk, geen bergen lijken heeft achtergelaten maar uitsluitend bergen papier in de vorm van 180 kilometer Stasi-dossier. Bij deze observatie zijn wel enige kanttekeningen te plaatsen. In de eerste plaats heeft ook de SED, in samenwerking met de Sovjets, wel degelijk vuile handen gemaakt. In voormalige concentratiekampen, waar onder Buchenwald en Sachsenhausen, kwamen onder miserbare omstandigheden vele tienduizenden politieke vijanden om het leven. Het aantal doden in deze *Speziallager* wordt op minstens 60.000 geschat. Deze kampen waren in eerste instantie ingericht voor voormalige nazi's, maar al spoedig kwamen ook democratische politici die zich verzetten tegen de dominantie van de SED in deze kampen terecht. De kampen waren tot in de vroege jaren vijftig in bedrijf. Ook in de jaren daarna pakte de DDR politieke tegenstanders hard aan. Hoge gevangenisstraffen onder vaak miserbare omstandigheden waren geen uitzondering, in totaal zaten tussen 1949 en 1989 200.000 politieke gevangenen kortere of langere tijd in kampen of gevangnissen. Door de slechte omstandigheden vielen ook in latere jaren onder politieke gevangenen dodelijke slachtoffers, soms reeds in de gevangenis, vaak later als gevolg van de detentie in Bautzen, Hohenschönhausen of andere beruchte instellingen.

In de tweede plaats was de bevolking het slachtoffer van een politiek die erop gericht was een conformistische en gehoorzame bevolking te creëren. Elke vorm van oppositie werd hard aangepakt. Eenzame opsluiting en andere vormen

van terreur waren standaard procedures. Ook in de jaren zeventig en tachtig greep het regime nog steeds terug op methodes van het Derde Rijk zoals onvrijwillige *Ausbürgerung* en *Sippenhaft* (het bedreigen en arresteren van familieleden van verdachte personen). In de derde plaats bedreef het SED-regime psychologische oorlogvoering tegen de eigen bevolking. Uit de werken van onder anderen de Oost-Duitse psychiater Hans-Joachim Maaz blijkt dat veertig jaar repressie tot een fundamentele onzekerheid, het verlies van eigenwaarde en een *Gefühlsstau* hebben geleid.

De antifascistische mythe

Naast de onderdrukking zien we ook pogingen om de nieuwe staat op positieve wijze te 'verkoop' aan de bevolking. Net als in de Sovjet-Unie was de ideologie het marxistisch-leninisme. De uitbreiding van de invloedssfeer van de Sovjet-Unie na 1917 en zeker na 1945 moest het bewijs vormen dat deze ideologie aan de winnende hand was. Dit was de lijn die ook in andere Oost-Europese landen werd gevolgd. Onnodig te zeggen dat alles in het kader van deze leer moest worden geïnterpreteerd, waarbij de geschiedwetenschap een belangrijke rol speelde.

Maar daarnaast was er sprake van een eigen Oost-Duits element in de ideologie, namelijk het 'anti-fascisme'. Onder een deel van de bevolking, en zeker bij veel intellectuelen, was er sprake van een authentiek anti-fascisme. De DDR leek een breuk te zijn met de militaristische en autoritaire elementen uit de Duitse geschiedenis en politieke cultuur. Maar in de handen van de SED werd het anti-fascisme geïnstrumentaliseerd en gemanipuleerd tot een legitimering van het eigen bewind. Juist ter verdoezeling van de politieke blunders van de communisten in de jaren twintig en dertig, de bescheiden omvang van het communistische verzet en het ontbreken van een echte revolutie, greep het regime te pas en te onpas terug op het anti-fascisme. Het anti-fascisme werd daarmee de kern van de Oost-Duitse staatsmythe. Zelfs in de biografieën van vooraanstaande partijleden werd, indien ook maar enigszins mogelijk, hun anti-fascistische houding in de jaren 1933-1945 naar voren gebracht. Daarbij werd, *en passant*, elke vorm van niet-communistisch verzet tegen Hitler tot ver in de jaren tachtig verzwegen of verdacht gemaakt.

Maar om nu juist een *Duitse* staat te promoveren tot een bolwerk van anti-fascisme moesten de SED-ideologen een historiografisch hoogstandje uithalen. Volgens de SED-ideologen had de Duitse geschiedenis altijd goede en

slechte tradities gekend. Tot de goede kanten hoorden bijvoorbeeld de boerenopstanden in de Middeleeuwen en de ontwikkeling van de arbeidersbeweging in de negentiende eeuw. Tot de slechte kanten hoorden het grootgrondbezit, de reactionaire politieke krachten en natuurlijk Hitlers nationaal-socialisme. In 1945 had de Duitse historische traditie zich gesplitst in twee lijnen. De reactionaire, militaristische tradities waren geheel opgegaan in de fascistoïde en revanchistische Bondsrepubliek. Spottend werd wel opgemerkt dat volgens de SED Hitler eigenlijk een West-Duitser was. Omdat de DDR wortelde in de tradities van de arbeidersbeweging was de nieuwe staat als het ware 'automatisch' de personificatie van 'het goede' geworden. De retoriek van het antifascisme en de cultivering van het KPD-verzet tegen Hitler werden de hoofdbestanddelen van de staatsmythologie. Of zoals het officiële *Kleines politisches Wörterbuch* het in 1967 formuleerde:

'Die Gründung der DDR bedeutete die Erfüllung des Vermächtnisses der revolutionären deutschen Arbeiterbewegung und der antifaschistischen Kämpfer gegen die faschistischen Diktatur'.

In moeilijke tijden herinnerden de partij-ideologen dan ook aan de eervolle opdracht om een nieuwe wending aan de Duitse geschiedenis te geven. Nadat zij niet meer als *Speziallager* in gebruik waren, werden Buchenwald en Sachsenhausen omgebouwd tot nationale bedevaartsoorden. De gecompliceerde oorzaken van opkomst en succes van het nationaal-socialisme werden op deze manier gereduceerd tot het simplistische verhaal van het heroïsche verzet van de KPD tegen de samenzwering van het grootkapitaal en de nationaal-socialisten. De Holocaust werd gemarginaliseerd of verzwegen. Gewetensvragen over de grote aanhang van de NSDAP, en het geringe verzet tegen Hitler en natuurlijk het wegvoeren van joodse medeburgers konden én mochten niet gesteld worden.

De praktijk was in veel gevallen anders dan de mythe. In de beginjaren van het regime werd door Ulbricht bewust aangeknoopt bij de nazistische iconografie en rituelen. Hij hoopte hiermee de propaganda-inspanningen van Goebbels voor eigen doeleinden te kunnen gebruiken. Massabijeenkomsten waren kopieën van de bijeenkomsten tijdens het Derde Rijk en ook in de naamgeving van officiële instellingen en dergelijke sloot de SED naadloos aan bij de NSDAP. Om slechts enkele voorbeelden te noemen: de *Nationalpreis* voor cultuur hield dezelfde naam, de choreografie van de bijeenkomsten van de FDJ was sterk op die van de Hitler Jugend geïnspireerd en de Oost-Duitse manie

voor nationale feestdagen en eremedailles had eveneens zijn wortels in het recente verleden. Zelfs voor wettelijke bepalingen om de geboortencijfers te verhogen kon het regime bij zijn voorganger te rade gaan.

Van diepgaande discussies over het verleden of iets dat leek op de *Vergangenheitsbewältigung*, zoals in de Bondsrepubliek, was in de DDR in het geheel geen sprake. Overigens stuitte dit bij de bevolking op weinig verzet: het moeizame en pijnlijke debat over het verleden kon zo vermeden worden. Ook van een debat over de Holocaust was geen sprake. Het lot van de joden was in de officiële geschiedschrijving een onbelangrijk detail. In laatste instantie waren joden geen onderdeel van de anti-fascistische strijd, maar alleen slachtoffers. De vereniging van vervolgden, die veel aandacht besteedde aan de Holocaust, moest zichzelf opheffen om zo het officiële beeld van het Derde Rijk nog meer op het communistische verzet te concentreren. Sommige partijleden, zoals Paul Merker, die wél aandacht wilden besteden aan het lot van de joden en pleitten voor *Wiedergutmachung* werden uit de partij gezet. In het kielzog van de beruchte anti-semitische gekleurde Slánský-proces in Praag (1951-1952) en de artsenprocessen in Moskou (1953), werd Merker beschuldigd van 'zionistische propaganda' en 'kosmopolitisme'. De laatste restjes joods leven in de DDR werden weliswaar gesubsidieerd, maar zodra de joodse geschiedenis of de joodse identiteit politieke consequenties hadden dan nam de DDR een krachtig anti-joods standpunt in. Zionisme was in de officiële visie dan ook niets anders dan 'rascistische en expansionistisch' en een creatie van 'jüdischer großkapitalistischer Kreise'.

Pas in de loop van de jaren tachtig veranderde deze houding enigszins. Zeer aarzelend werden zelfs contacten gelegd met de joodse gemeenschap buiten de DDR. Maar dit laatste was niet het gevolg van een herziening van het geschiedbeeld. Veeleer was de reden hiervoor dat Honecker zijn politieke carrière wenste te bekronen met een bezoek aan de Verenigde Staten, en op deze wijze goodwill wilde kweken. Pas in april 1990 nam de Volkskammer in een verklaring namens de bevolking van de DDR de mede-verantwoordelijkheid voor de Holocaust en bood haar verontschuldiging aan voor de houding van de DDR ten aanzien van Israël en de joden in de DDR en daarbuiten.

Existentiële crises

Door de nimmer aflatende aandacht van de Stasi, de harde vervolging van politieke oppositie en de emigratie van critici en na 1961 de gedwongen

Ausbürgerung kon het regime de oppositie tamelijk beperkt houden. Maar toch is in het bestaan van de DDR een aantal ernstige crises aan te wijzen waarbij de geloofwaardigheid of zelfs het voortbestaan van de staat in gevaar kwam. Opvallend hierbij is dat elke generatie in de DDR een sleutelervaring meemaakte die zijn of haar leven tekende: de opstand van 1953, de bouw van de muur in 1961, de inval in Tsjecho-Slowakije in 1968, de *Ausbürgerung* van de *Liedermacher* Wolf Biermann in 1976 en de algehele neergang vanaf 1985. Elk van deze crises was een desillusie over de mogelijkheden om van de DDR werkelijk het 'betere Duitsland' te maken.

Wie gelooft in cycli in de geschiedenis ziet dat er circa elke 8 jaar een dramatisch moment was, waarna een periode van relatieve rust aanbrak. De vluchtelingencijfers nemen tijdelijk af en de geboortecijfers herstellen zich. Na elke crisis verscherpte het regime zijn inspanningen om een volgende crisis te voorkomen, maar bij elke crisis zakte de geloofwaardigheid van het regime naar een nieuw dieptepunt. De perioden *tussen* de crises waren dan ook beslist geen idylles. Maar door haar *Ventilstrategie* van harde onderdrukking gevolgd door een korte periode van concessies en enige liberalisering, probeerde het regime tijdelijk rust te creëren. Vanaf 1985 werkte deze strategie niet meer. Ik zal een viertal van deze crises kort bespreken. De periode die ik de 'lange crisis' noem vanaf 1985 komt elders in dit artikel uitgebreid ter sprake.

De opstand van 1953

Op 16 juni 1953 braken in Oost-Berlijn stakingen uit. De eis was aanvankelijk salarisverhoging en verruiming van de voedselrantsoenen. Op 17 juni had zich de opstand al over de gehele DDR uitgebreid. Net als in 1989, was juist in de provincie de onvrede over de slechte economische omstandigheden groot. Overhaaste concessies van het SED-regime hielpen niet meer, bovendien politiseerden de eisen van de demonstranten in hoog tempo. Binnen twee dagen eisten de demonstranten vrije verkiezingen, ontslag van de regering en hier en daar zelfs aansluiting bij de Bondsrepubliek. Binnen enkele etmalen was een arbeidersopstand geëvolueerd tot een volksoptand die eisen stelde die de totale politiek van de DDR bedreigden. Opmerkelijk was dat bij deze demonstraties het initiatief en de geïmproviseerde leiding al snel in handen lagen van oudere arbeiders die waren opgegroeid en geschoold in de tradities van de sociaal-democratische arbeidersbeweging. Met hun ervaring uit de Republiek van Weimar wisten zij nog hoe een dergelijke manifestatie georganiseerd moest

worden. De media in het Westen en West-Berlijn hielden zich op verzoek van de West-Duitse en de Geallieerde autoriteiten opvallend rustig, maar de beweging had voldoende momentum om zich binnen 24 uur over geheel Oost-Duitsland te verspreiden.

De autoriteiten raakten in volstrekte verwarring en het Sovjetleger moest de orde herstellen. Toen de Russische tanks eenmaal de straat opgingen, verliep de opstand snel. Met harde hand werd de orde hersteld, enkele honderden doden en duizenden arrestaties waren het gevolg. De sleutelervaring voor velen was dat de Sovjets heer en meester waren en dat er niet op steun van het Westen hoefde te worden gerekend. De les voor 1989 was dat alleen wanneer de Sovjets zich afzijdig zouden houden een opstand kans van slagen had. Zodra in dat jaar bleek dat de Sovjet-soldaten in hun kazernes bleven, kon de opstand zich razendsnel uitbreiden.

De bouw van de Muur 1961

De lessen die de regering trok uit de opstand van 1953 waren typerend voor het beleid in de DDR. Enerzijds werd de collectivisatie krachtig doorgezet, terwijl anderzijds werd geprobeerd de consumptie te verruimen. De resterende zelfstandige industrieën werden gecollectiviseerd en in de jaren 1958-1960 werd de landbouw voor het grootste deel gecollectiviseerd. Ruim 85 procent van de grond was eind 1960 in staatsboerderijen ondergebracht. Deze collectivisatie, die vaak weinig zachtzinnig werd aangepakt, leidde tot een hernieuwde stijging van het aantal vluchtelingen naar het Westen (zie grafiek 2 op blz. 135).

Tegelijkertijd werd geprobeerd de bevolking tevreden te stemmen door de consumptie-industrie iets meer ruimte te geven. In 1958 kon eindelijk de distributie afgeschaft worden. Al met al stabiliseerde de situatie zich enigszins, maar de Oost-Duitse regering maakte de fatale vergissing om juist in deze fase aan te kondigen dat de DDR op korte termijn de Bondsrepubliek economisch voorbij zou streven. Deze ambitieuze doelstelling resulteerde in een hernieuwde druk op de bevolking en de vluchtelingencijfers namen weer toe. Helaas bleek al snel dat inhalen onmogelijk was. Al na één jaar moest het vijf-jaren plan worden bijgesteld. De druk op de bevolking en de onzekerheid hoe lang de Berlijnse vluchtweg nog open zou blijven, maakten dat het aantal vluchtelingen in de loop van 1961 explosief groeide. In de maanden juni en juli steeg het aantal vluchtelingen tot meer dan 30.000 per maand. In de regel betrof het goed-opgeleide jonge gezinnen die het land verlieten, een enorme aanslag op de Oost-

Duitse economie.

In de nacht van zaterdag 12 op zondag 13 augustus 1961 werd de grens met West-Berlijn gesloten. De bevolking van de DDR zat opgesloten. De Muur was natuurlijk het *testimonium paupertatis* van het socialisme, maar betekende wél dat de bevolking een nieuwe houding ten aanzien van haar eigen land in moest nemen. Door het wegvallen van de mogelijkheid van vertrek moest de bevolking zich min of meer met haar lot verzoenen. De jaren zestig waren een relatief stabiele periode. De economie trok enigszins aan en tot 1965 was zelfs sprake van een liberalisering van het kunstbeleid. Wat bleef was natuurlijk het legitimitetsgebrek van een staat die zijn eigen bevolking moet opsluiten en een bevolking die zich daar zeer van bewust was. Dat de mogelijkheid tot ongehinderd vertrek zou kunnen leiden tot de ondergang van de DDR was voor iedereen duidelijk.

Praag 1968

1968 is in het Westen vooral het magische jaar van de studentenopstanden in Parijs en andere universiteitssteden. In het Oostblok was 1968 het jaar van hoop op veranderingen in het communistische systeem. Ook in Oost-Duitsland bestond de verwachting dat de experimenten met het 'socialisme met een menselijk gezicht' in het buurland Tsjecho-Slowakije navolging in eigen land zouden krijgen. Maar al was Ulbricht in deze jaren bezig met experimenten in de economie, in ideologisch opzicht was hij buitengewoon orthodox. Toen, mede op aandringen van Ulbricht, in augustus 1968 de Warschaupact-troepen Tsjecho-Slowakije binnenvielen was dit in de DDR en vooral onder intellectuelen, studenten en kunstenaars een grote teleurstelling. Velen die nog geloofd hadden in de mogelijkheden voor een 'beter' Duitsland keerden de partij de rug toe. Zo stuurden de schrijver Reiner Kunze en vele anderen verontwaardigd zijn partijboekje terug. '1968' was voor deze generatie het begin van een periode van verzet en subversieve activiteiten die voor de meesten van hen resulteerde in intensieve aandacht van de Stasi en uiteindelijk in een *Ausbürgerung* naar de Bondsrepubliek, al dan niet na een verblijf in de gevangenis. Wél bleven de meeste intellectuelen en dissidenten van deze generatie geloven in een poging om ook in de DDR het socialisme te hervormen, zoals in de revolutie van 1989 zou blijken.

Culturele repressie: Wolf Biermann

Voor een volgende generatie was de *Ausbürgerung* van Wolf Biermann in 1976 een politieke sleutelervaring. Biermann was op 16-jarige leeftijd vrijwillig van Hamburg naar de DDR verhuisd, omdat hij meende dat aldaar de betere tradities van de Duitse geschiedenis een kans kregen. Zijn vader was als joods communist in Auschwitz omgekomen. Door zijn populariteit als *Liedermacher* verwierf Biermann in de jaren zestig en zeventig grote populariteit bij de jeugd die zijn teksten en illegale opnamen op grote schaal vermenigvuldigde en verspreidde. Hij onderhield intensieve contacten met Robert Havemann, de nestor van de Oost-Duitse dissidentenbeweging. Robert Havemann, onder de nazi's politiek gevangene, was vanaf 1976 onderworpen aan een huisarrest-terreur die zijn zwakke gezondheid nog verder ondermijnde. In 1982 stierf hij op 72-jarige leeftijd. Onder Havemanns invloed ontwikkelde Biermann zich tot de woordvoerder van hen die een hervorming van de SED en daarmee van de DDR nastreefden. Zijn appartement aan de Chausseestraße 131 kreeg de status van 'hoofdkwartier' van de oppositie. De Stasi liet tientallen informanten op Biermann los, tot in zijn slaapkamer werd hij afgeluisterd. Vanwege zijn populariteit en bekendheid in de DDR én het Westen durfde men een arrestatie en een eventueel proces echter niet aan.

Zijn kritiek op het bejaarde partijkader én de oproep om de DDR te hervormen tot een *echte* socialistische staat maakten hem bij de jeugd tot het symbool van de hoop op veranderingen en hervormingen. Hier was trouwens beslist geen sprake van een roep tot hereniging. Biermanns kritiek op de Bondsrepubliek was minstens even fel. Na enkele incidenten kreeg hij een visum voor een toernee in het Westen en wat hij al vreesde werd na enkele dagen realiteit: zijn DDR-staatsburgerschap werd hem ontnomen en hij mocht zijn eigen land niet meer in. Hij was nu *persona non grata* in zijn eigen vaderland. De *Ausbürgerung* was een strategische vergissing van de SED: een storm van protest brak los in binnen- en buitenland en de DDR stond in het beklagdenbankje. Vooraanstaande schrijvers, waaronder betrouwbare partijleden als Christa Wolf, en gevestigde namen als Stefan Heym en Heiner Müller stelden een protestbrief op. Binnen enkele dagen sloten zich tientallen ondertekenaars uit de cultuurwereld aan. In de lange nasleep van de Biermann-affaire werden Rainer Kunze, Jürgen Fuchs en Günter Kunert het land uitgezet. In totaal vertrokken in korte tijd meer dan 100 cultuurdragers en intellectuelen. Deze aderlating maakte de Oost-Duitse oppositie aanzienlijk zwakker. Door zijn

toegankelijke stijl was Biermann ook onder 'gewone burgers' populair. Het botte optreden van de SED maakte een slechte indruk.

Abgrenzung en nationaal erfgoed

Marxisme en anti-fascisme waren onvoldoende voor de opbouw van een eigen nationale identiteit. Vanaf de jaren zeventig zien we een nieuw beleid. Dit beleid zou bekend worden als *Abgrenzung*: een afgrenzing van de Bondsrepubliek, die door de *Ostpolitik* en de verdragen van Helsinki angstwekkend dichtbij was gekomen. Honecker voerde hierin een merkwaardig tweesporenbeleid. Enerzijds werden alle verwijzingen naar de Duitse eenheid uit het openbare leven verwijderd. In 1974 werd een grondwetsherziening doorgevoerd. Elke verwijzing naar het begrip 'Duitsland' en een mogelijke vereniging werd geschrapt. De frase uit de grondwet van 1968 'sozialistischer Staat deutscher Nation' werd vervangen door: 'sozialistischer Staat der Arbeiter und Bauern.' In de naamgeving van allerlei organisaties moest het woord 'deutsch' zoveel mogelijk verdwijnen, zo moest de *Deutschlandsender* voortaan *Radio DDR* heten. De DDR werd het eerste land ter wereld waar de *tekst* van het eigen volkslied verboden was vanwege de passage *Deutschland einig Vaterland*.

Anderzijds werd een cultus van het nationale erfgoed gevoed. Indachtig de redenering dat de DDR het 'betere Duitsland' vertegenwoordigde, zochten partij-ideologen naar figuren uit het verleden die de identificatie met de eigen staat konden versterken. De nadruk kwam hierbij op gebeurtenissen op het eigen grondgebied te liggen. Het Luther-jaar 1983 werd grootscheeps gevierd, veel groter dan het Marx-feest in datzelfde jaar. Zelfs Frederik de Grote werd in de tradities van de DDR geïntegreerd. Zijn standbeeld keerde in 1980 terug op de statige Unter den Linden. Historici van de *Akademie der Wissenschaften* schreven over Pruisische geschiedenis en in 1985 werd zelfs een positieve biografie over Bismarck gepubliceerd. De 'goede' Pruisische tradities, zoals discipline en efficiëntie, kregen ruim aandacht.

Deze trend bereikte een hoogtepunt in 1987 met de viering van 750 jaar Berlijn in 1987. Tot grote woede van bewoners van andere steden staken de autoriteiten grote bedragen in de restauratie-projecten en prestigieuze nieuwbouw in de *Hauptstadt der DDR* terwijl elders eeuwenoud cultuurgoed verwaarloosd werd. De inwoners van Dresden reageerden op cynische wijze met auto-stickers met de tekst: *Dresden 781 Jahre*. Ook kregen initiatieven op het gebied van lokale geschiedschrijving, *Heimat*-musea en *oral history*-projecten

ondersteuning. Op alle mogelijke manieren moest door de identificatie van de burger met de eigen staat de legitimiteit worden vergroot. Uit (geheime) enquêtes die tot het begin van de jaren zeventig in de DDR werden afgenomen blijkt dat het regime wél werd gewaardeerd om de sociale garanties, zoals de volledige werkgelegenheid, maar dat het vertrouwen in de technologische en economische concurrentiekracht met het westen minimaal was. Het kan betwijfeld worden of de cultuur-politieke initiatieven veel invloed hadden op de stemming in het land.

DE ECONOMISCHE CRISIS

De DDR was binnen het Oostblok weliswaar de meest welvarende en productieve staat, maar in 1989 kreeg de buitenwereld voor het eerst inzicht in de toestand van de Oost-Duitse economie. Het machinepark bleek sterk verouderd te zijn, de productiviteit was relatief laag en de kosten van energiegebruik en milieu-vervuiling waren gigantisch. Voor de oorzaken van dit faillissement, waarvan de gevolgen tot op de dag van vandaag doorwerken, moeten we terug naar de periode eind jaren zestig - begin jaren zeventig.

Hervormingen?

Walter Ulbricht, de voorganger van Honecker, was er van overtuigd dat hij alleen door verruiming van de consumptie de loyaliteit van de bevolking kon winnen. Eind jaren vijftig deed hij zelfs de belofte dat de DDR weldra de Bondsrepubliek zou inhalen. Al snel bleek dat deze belofte een illusie was. Zelfs het iets bescheidener doel van '*Überholen ohne einzuholen*' was niet haalbaar. Rond 1963 was hij tot het inzicht gekomen dat de Oost-Duitse economie alleen een sprong voorwaarts kon maken wanneer hij overging tot hervormingen in de planeconomie en modernisering van het productieproces. De bouw van de Muur en de wereldwijde economische hoogconjunctuur hadden hem daartoe enige speelruimte gegeven. De arbeiders liepen niet meer weg en het Oost-Duitse product vond een redelijke afzet op de wereldmarkt. In de cultuurpolitiek was tot 1965 zelfs een bescheiden liberalisering zichtbaar.

Deze ruimte benutte hij door het opzetten van het *Neue Ökonomische System*. Dit systeem kwam er in essentie op neer dat een deel van de bedrijven meer autonomie zou krijgen, zelf investeringen mocht doen en met behulp van

een gerichte prijspolitiek zelfs winst mocht maken. Deze hervormingen kwamen nooit echt van de grond door de tegenwerking van de partijkaders en door het feit dat ze vaak beperkt van omvang bleven. Na vele hervormingspogingen, die vaak in een eerste aanzet bleven steken, werd Ulbricht in 1969 door de eigen partij en de Sovjets gedwongen de hervormingen op te geven. Ook zijn politieke lot was hiermee bezegeld. In 1971 werd hij vervangen door Erich Honecker. In de literatuur beweren sommige auteurs dat de DDR in 1989 een betere overlevingskans had gehad wanneer Ulbricht en zijn adviseurs niet waren tegengewerkt door de partijkaders en de Sovjet-Unie. Dit is echter zeer de vraag, hervormingen in een planeconomie zijn immers ook elders geen succes geworden. Hervormingen binnen een planeconomie zijn namelijk een *contradictio in terminis*, partiële hervormingen leiden op termijn tot een complete chaos (zoals in de Sovjet-Unie onder Gorbatsjov) en structurele hervormingen leiden tot de uiteindelijke ondergang van de planeconomie zelf (zoals in Hongarije).

De Oost-Duitse welvaartsstaat

Honeckers analyse van de situatie was niet wezenlijk anders dan die van Ulbricht. Om de legitimiteit van het regime te vergroten, moest een Oost-Duitse variant op de welvaartsstaat van de grond komen. Wél koos Honecker voor een fundamenteel andere aanpak. In 1971 verzette Honecker de wissels, hetgeen in 1989 tot een totale ontsporing van de DDR leidde. Dit is niet alleen wijsheid achteraf, al in 1973 waarschuwden zijn adviseurs hem voor deze dreigende ontsporing, maar Honecker had niet de politieke speelruimte om zijn koers te wijzigen. Verhoging van de welvaart was immers de sleutel tot stabiliteit. Aanpassing aan de economische realiteit zou een verlaging van de koopkracht van minstens 30% hebben veroorzaakt. Dat was een politiek risico dat Honecker niet durfde te nemen.

Op economisch gebied ontstond vanaf 1971 een tweesporenbeleid: de centrale planning werd versterkt en duizenden staatsbedrijven werden samengevoegd in enkele honderden *Kombinate*. Dit alles was geheel conform de lijn van de Sovjet-Unie. De hoop was dat schaalvergroting tot productieverhoging zou leiden. De *Kombinate* werden beloond op basis van hun productie-volume en niet op basis van de behaalde financiële winsten. In de praktijk leidde dit tot een geweldige verspilling van grondstoffen en energie en blokkeerde het elke vorm van flexibiliteit en innovatie.

Om de ontevredenheid onder de bevolking te verminderen, werd de consumptie verruimd. Er kwamen meer consumptie-artikelen op de markt, soms zelfs geïmporteerd uit het Westen. In de woningbouw werd met man en macht geprobeerd de reusachtige achterstand weg te werken. Miljoenen woningen verrezen in troosteloze nieuwbouwwijken, zoals Berlin-Marzahn en Hellersdorf. Het netto-resultaat van dit woningbouwoffensief was overigens negatief, aangezien veel woningen in de oude wijken totaal verwaarloosd werden en aan verkrotting ten prooi vielen. Onder het motto '*Menschengesellschaft*' probeerde Honecker een Oost-Duitse variant op de welvaartsstaat te ontwikkelen. Dat hij hiermee enig succes boekte, blijkt wel uit het herstel van de geboortecijfers die in de laatste jaren van Ulbricht op een historisch dieptepunt waren aangeland. De successen in de *Ostpolitik*, de verruiming van de consumptie en de aanvankelijk liberalere cultuurpolitiek van Honecker gaven de DDR een nieuw elan. De jaren 1973-1977 waren de 'gouden jaren'.

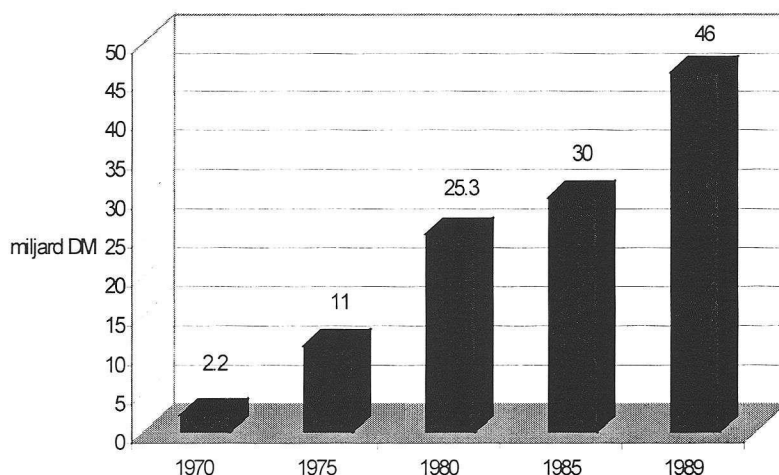
De structurele crisis

Honeckers welvaartsbeleid leidde tot de economische ondergang van de DDR. Een ruimere consumptie, de stimulering van de woningbouw en het kunstmatig laag houden van de prijzen van eerste levensbehoeften kostte kapitaal dat eigenlijk gebruikt moest worden voor investeringen in het inmiddels sterk verouderde machinepark. Rond 1980 had het merendeel van de Oost-Duitse kapitaalgoederen de afschrijvingsdatum ruim overschreden. Door het uitblijven van onderhoud, investeringen, innovaties en de toegenomen Aziatische concurrentie daalde de export. Het Oost-Duitse product was kwalitatief niet meer exportabel. Ook miste de DDR vanaf de jaren zestig de aansluiting met de elektronische revolutie. De behoefte aan buitenlandse valuta nam in deze periode juist toe terwijl door de teruglopende kwaliteit van de producten de inkomsten aan harde valuta terugliepen.

Zoals uit de literatuur blijkt wezen vakmensen in het Planbureau Honecker al direct na 1971 op de noodlottige consequenties die zijn beleid kon hebben wanneer de export niet drastisch zou toenemen. Honecker sloeg de waarschuwingen in de wind en verbood verder onderzoek naar de economische lange-termijn ontwikkelingen. De exportcijfers werden steevast bij elke economische prognose veel te hoog gesteld. Het was niet zozeer Honeckers amateurisme op economisch gebied dat hem deed besluiten tot voortzetting van het beleid. Veeleer was hij doordrongen van de noodzaak om de bevolking een

levenspeil te bieden dat min of meer te vergelijken was met dat in de Bondsrepubliek. Dat dit binnen de Oost-Duitse omstandigheden een hopeloze opgave was, leek echter niet tot hem door te dringen. De korte-termijn oplossing was lenen in het Westen en proberen de technologische achterstand op eigen kracht in te halen. Op de korte termijn leek de DDR geholpen met deze leningen, maar in werkelijkheid klapte de val dicht. De leningen werden niet gebruikt voor investeringen maar om de *rente* op de leningen te betalen. De buitenlandse schuld, onder Ulbricht nog relatief bescheiden, nam exponentieel toe (zie grafiek 1). Ironisch is dat Ulbrichts 'roekeloze financiële beleid' één van de redenen was geweest om hem af te zetten.

Grafiek 1. Buitenlandse schuld DDR 1970-1989



Bron: J. Kopstein, *The politics of economic decline in East Germany, 1945-1989*, 86.

Door de stijgende schuldenlast stegen ook de renteverplichtingen. In 1985 werd het Politbüro nogmaals gewaarschuwd door de economische adviseurs: rond 1990 zou de DDR technisch failliet gaan. De renteverplichtingen in harde valuta waren dan hoger dan de inkomsten. In 1989 was de situatie kritiek geworden: de uitgaven aan harde valuta werden nog maar voor 35% gedekt door inkomsten in westerse valuta.

Natuurlijk werden al deze gegevens en de bijbehorende statistieken tot staatsgeheim verklaard. Uiteindelijk was slechts een handjevol bejaarde

getrouwen rondom Honecker en de top in de economie en de Stasi op de hoogte van de werkelijke toestand van de economie, maar dit groepje was absoluut niet van plan om hervormingen af te kondigen. Langzaam maar zeker ging de DDR de financiële afgrond tegemoet.

De demografische crisis

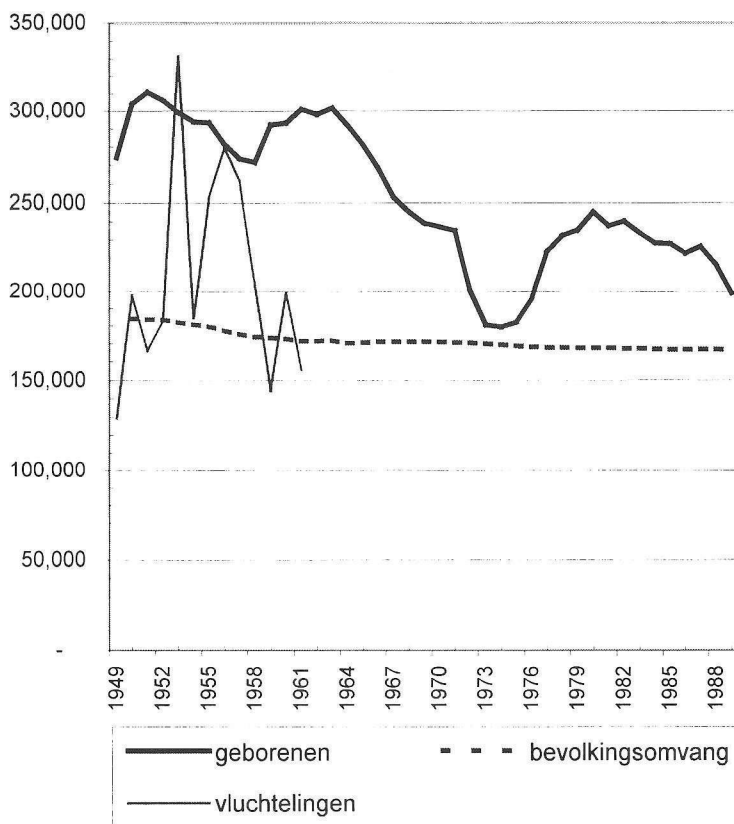
Een betrouwbare graadmeter voor de intensiteit van de economische en psychologische toestand in een land is de bevolkingsontwikkeling (zie grafiek 2). Wanneer we er van uit gaan dat in tijden van vertrouwen in de toekomst de bevolking groeit dan vormen geboortecijfers en emigratiecijfers een goede indicatie. Tot de bouw van de Muur in augustus 1961 verlieten op een bevolking van 18 miljoen inwoners 2,7 miljoen mensen het land. In de jaren na de bouw van de Muur zijn de geboortecijfers lager dan voorheen. Aan het eind van het regime van Ulbricht en de beginjaren van Honecker bereikten de geboortecijfers een eerste dieptepunt. Dit is een trend die weliswaar spoot met de ervaringen van andere geïndustrialiseerde landen waar eveneens de pil (in de DDR vanaf 1970 algemeen verkrijgbaar) werd geïntroduceerd, maar de daling van de bevolkingsaanwas in de DDR was wel zeer extreem. Blijkbaar was het vertrouwen in de DDR sterk gedaald onder Ulbricht en kostte het Honecker enige tijd om dit te herstellen. De DDR had vanaf het begin een negatieve bevolkingsgroei en vergrijsde in hoog tempo en met uitzondering van de periode 1973-1980 vertonen de geboortecijfers vanaf 1949 een dalende trend. De stemming bereikte vanaf 1987 een nieuw dieptepunt, zoals blijkt uit de geboortecijfers van 1988 en 1989.

Nog eenduidiger dan de geboortecijfers zijn de cijfers met betrekking tot emigratie. Of mensen ná 1961 daadwerkelijk mochten vertrekken hing af van de politieke beslissingen van het Politbüro. De statistieken over daadwerkelijk vertrek zijn daarom geen geheel betrouwbare graadmeter. Beter is het om het gevoel van onbehagen bij de Oost-Duitse bevolking af te lezen aan het aantal aanvragen voor permanent vertrek naar het westen, de zogeheten *Ausreise-anträge*. Vanaf 1985 vertonen deze aanvragen een sterke stijging. In het kader van de *Ventilstrategie* kregen in sommige jaren meer mensen dan voorheen toestemming om te vertrekken (b.v. 1984 circa 37.500 en 1988 circa 30.000), maar het 'stuwmeer' met aanvragen liep onmiddellijk weer vol. In de laatste jaren van de DDR liepen naar schatting minstens 150.000 aanvragen. Dit aantal is opmerkelijk groot gezien het feit dat het indienen van een aanvraag

onvermijdelijk leidde tot belangstelling van de Stasi en het einde van de maatschappelijke carrière.

Grafiek 2. Demografische ontwikkelingen DDR 1949-1989.

Bevolkingsomvang 1950-1989 (x 10.000), aantal levendgeborenen 1949-1989, aantal vluchtelingen 1949-augustus 1961.



Bron: Statistisches Bundesamt, Bevölkerungsstatistische Übersichten 1946 bis 1989 Heft 32 in: Sonderreihe mit Beiträgen für das Gebiet der ehemaligen DDR (Wiesbaden 1999), passim en Hartmut Wendt, 'Die deutsch-deutschen Wanderungen - Bilanz einer 40jährigen Geschichte von Flucht und Ausreise in: Deutschland Archiv 4 (1991) 24, 386-395.

De Nischengesellschaft: mythe of werkelijkheid?

Volgens het in de literatuur gangbare beeld van de DDR trok de gewone burger zich na de bouw van de Muur terug in de zogeheten *Nischengesellschaft*: de apolitieke wereld van vrienden, kennissen, hobbies en de Datscha. Deze *Nischengesellschaft* was volgens veel waarnemers het antwoord van de bevolking op de repressie van de overheid. Deze beschrijving van het Oost-Duitse leven is slechts ten dele juist. Ook burgers in het Westen zijn in hun vrije tijd niet altijd intensief bezig met publieke of politieke activiteiten. De beschrijving is dan ook toepasbaar op grote delen van de bevolking in moderne industrie-staten. De DDR-burger in verschillende rollen als werknemer, scholier, student of opvoeder moest noodgedwongen juist wél een confrontatie met de staat aangaan en speelde, al dan niet vrijwillig, een publieke rol. Tussen de beschutte privé-sfeer en het openbare leven bestond daarom eerder een wisselwerking dan een kloof. Door de alomane aanwezigheid van de overheid in alle sferen was het dagelijkse leven volledig gepolitiseerd en was er sprake van een soort permanente krachtmeting tussen individu en het paternalisme van de overheid.

De Oost-Duitse burgers hadden in deze krachtmeting met de overheid een belangrijke troef in handen. Door de gebrekkige technologische ontwikkeling was de Oost-Duitse economie arbeidsintensief. Maar door de teruglopende bevolkingsaantallen en de vergrijzing was de vraag naar arbeidskrachten enorm. Op de 'werkvloer' was de partij en daarmee de staat de vragende partij. Dit resulteerde in een machtspositie van de arbeiders. Het arbeidstempo lag laag, de lonen waren relatief hoog en de staat stond onder druk om de eerste levensbehoeften, zoals voedsel en woonruimte, extreem goedkoop te houden.

Toch ontstonden er in de loop van de jaren tachtig breuken in dit stilzwijgende sociale contract. De materiële compensatie schoot tekort. Het aanbod in de winkels werd eerder kleiner dan groter. Typerend hiervoor zijn de enorme spaartegoeden die de Oost-Duitsers opbouwden. Men had wel geld, maar er was niets interessants te koop. Ook op het immateriële vlak nam de onvrede toe. Door de dissidente schrijver Rolf Henrich is de DDR wel eens omschreven als *die vormündliche Gesellschaft* oftewel de 'bevoogdende samenleving': een kwaadaardige vorm van paternalisme. Zo bestond er geen echte vrijheid in de keuze van beroep en studie. Carrière maken was alleen mogelijk wanneer men lid werd van de partij. De grootste onvrede kwam voort uit de

bepaalde mogelijkheid tot reizen. Afgezien van het Oostblok was de DDR-burger opgesloten. Italië, Spanje of Griekenland waren als reisdoel net zo bereikbaar als de Maan of Mars. Het reële inkomen was rond 1980 al gezakt tot minder dan de helft (44.9%) van dat in West-Europese landen. De DDR was weliswaar koploper binnen het Oostblok, maar dit was een schrale troost, de bevolking vergeleek de eigen positie niet met Roemenië (20.4%) maar met de Bondsrepubliek.

De bevoogding werd in toenemende mate als knellend ervaren. De 'opbouw-generatie' had nog enig respect voor de partij, bij de jongere generaties was dit geheel verdwenen. De partij werd meer en meer als een hindernis gezien op de weg naar persoonlijke ontplooiing en meer welvaart. De DDR is in deze fase wel omschreven als een *post-totalitärer Versorgungsstaat*. De onvrede uitte zich onder andere in een toenemend aantal *Ausreiseanträge*. Zodra in de zomer van 1989 de grenzen op een kiertje stonden, waren het de gewone en meestal relatief jonge burgers die zich op weg begaven. Desnoods met achterlating van hun dierbaarste bezit, de Trabant, vertrokken tienduizenden naar de Bondsrepubliek.

DE REVOLUTIE VAN 1989

De factor Gorbatsjov

In de loop van 1989 kwamen de spanningen in de DDR tot uitbarsting. Grote delen van de bevolking lieten sinds het voorjaar de DDR in de steek en met enkele grote demonstraties in oktober werd aangetoond dat het staatsapparaat machteloos was. Natuurlijk was het tijdstip waarop deze opstand uitbrak niet toevallig. Het optreden van Gorbatsjov speelde een doorslaggevende rol. De grootste ideologische bedreiging voor het SED-regime kwam uit het Oosten waar Michael Gorbatsjov zijn perestrojka-beleid predikte. De Oost-Duitse machthebbers realiseerden zich onmiddellijk dat dit een dodelijk wapen was: zonder eigen ideologische identiteit was het voortbestaan van de DDR zinloos. Heel typerend was de reactie van partij-ideoloog Kurt Hager die in april 1987 in een interview te kennen gaf dat: 'wanneer de burens nieuw behang nemen, je zelf

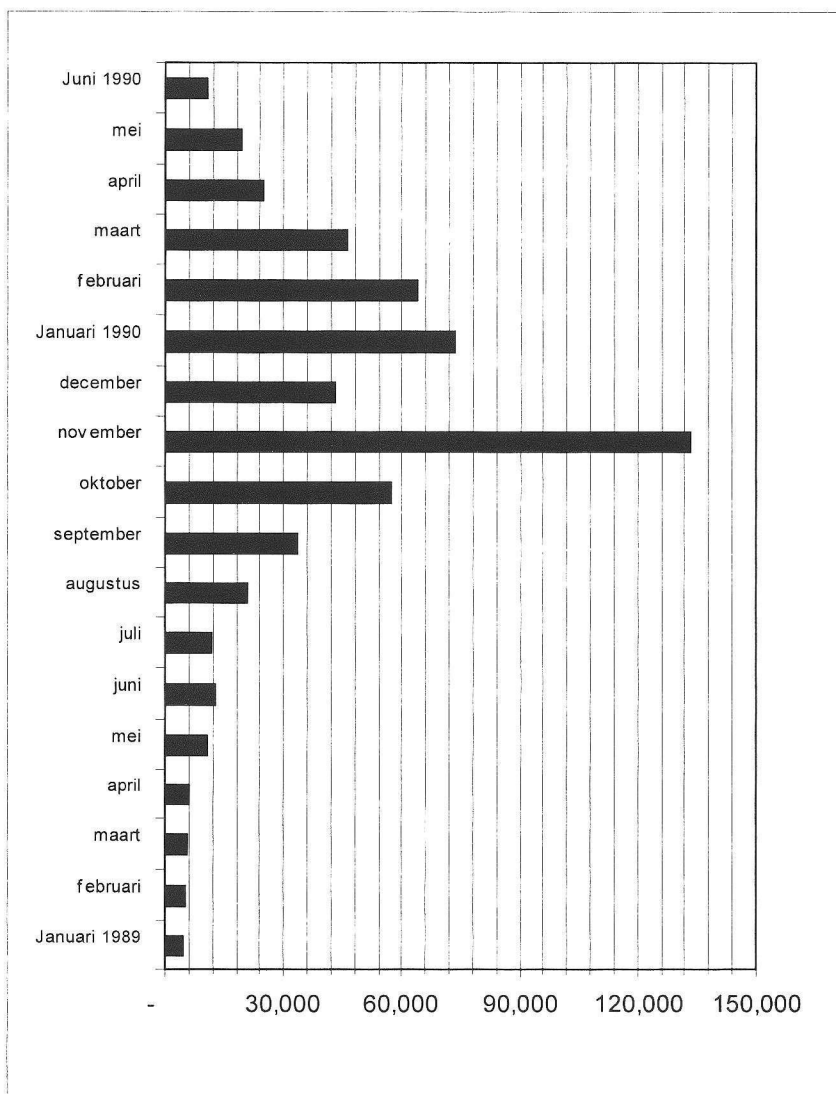
nog geen nieuw behang hoeft te nemen'.² Hij wees in hetzelfde interview ook nog fijntjes op de eigen succesvolle Oost-Duitse weg naar het socialisme, geluiden die sinds Ulbrichts conflicten met Moskou niet meer gehoord waren. Voor het eerst in de geschiedenis van de DDR werden officiële publicaties uit de Sovjet-Unie verboden! Bij de oppositie wekte het optreden van Gorbatsjov juist grote verwachtingen. Eindelijk leken hervormingen van het verkalkte systeem mogelijk. Door de afwijzende en krampachtige reacties van de partij-top kon deze kritiek alleen maar radicaliseren. Voor de zwijgende meerderheid was deze afwijzing van hervormingen de druppel die de emmer deed overlopen, men wendde zich definitief af van het systeem.

Tekenen aan de wand

Vanaf 1987 laat de DDR een aaneenschakeling van incidenten zien die in de herfst van 1989 resulteerden in de grote demonstraties in Dresden, Leipzig en elders in de DDR. De eerste grotere rellen vonden in de zomer van 1987 plaats naar aanleiding van een openlucht popconcert in West-Berlijn. De muziek was ook goed in Oost-Berlijn te horen. Akoestisch was toevallig de beste plek direct vóór de Russische ambassade. De *Volkspolizei* en Stasi sloegen genadeloos toe en voor het eerst scandeerde de menigte: *Gorbi hilft uns* en *Die Mauer muss weg*. De jaarlijkse Rosa Luxemburg-herdenking in januari werd in 1988 gebruikt om te demonstreren voor hervormingen. De demonstranten droegen borden met het beroemde Luxemburg-citaat dat 'Die Freiheit ist immer die Freiheit des Andersdenkenden'. Desondanks werden velen gearresteerd en de leidende figuren het land uitgezet. In 1989 waren de gemeenteraadsverkiezingen op 7 mei het kristallisatiepunt voor politiek protest. Groepjes burgerrechten-activisten schreven kritische rapporten over de uitslagen van deze verkiezingen en wisten via West-Duitse televisieploegen hun protest in de Oost-Duitse huiskamers te krijgen. Elk zevende van de maand zouden kleine groepjes demonstranten actief zijn, meestal om binnen enkele minuten door de Stasi te worden gearresteerd.

2 Het citaat komt uit een interview met *Stern*, de weergave in *Neues Deutschland* luidt als volgt: 'Würden Sie, nebenbei gesagt, wenn Ihr Nachbar seine Wohnung neu tapeziert, sich verpflichtet fühlen, Ihre Wohnung ebenfalls neu zu tapezieren?'

Grafiek 3. Emigratie uit de DDR, januari 1989-juni 1990.



Bron: Hartmut Wendt, 'Die deutsch-deutschen Wanderungen - Bilanz einer 40jährigen Geschichte von Flucht und Ausreise' in: *Deutschland Archiv* 4 (1991) 24, 386-395.

Ausreissies

Vanaf mei 1989 was de grens tussen Hongarije en Oostenrijk geopend, maar aanvankelijk konden Oost-Duitsers niet zonder meer de grens oversteken. De SED gebruikte de Hongaarse douaniers als een verlengstuk van het Oost-Duitse politie-apparaat. In de loop van de zomer kwam hierin verandering en vanaf 10 september was het voor Oost-Duitsers mogelijk om geheel probleemloos deze grens over te steken. Alleen al in de maanden augustus en september verlieten méér mensen de DDR dan in geheel 1988, terwijl dit een topjaar was voor een legaal vertrek. De groeiende stroom vluchtelingen toonde via de West-Duitse televisie dagelijks het morele en politieke failliet van het SED-regime aan. Door de desintegratie van het socialisme in landen als Hongarije en Polen en de duidelijke signalen uit Moskou dat niet gewapend zou worden opgetreden was het hek van de dam.

Het aantal emigranten kon zo snel toenemen door de fundamentele ontevredenheid bij grote delen van de bevolking over de prestaties van het SED-regime. De belofte om van de DDR een welvarende staat te maken was niet ingelost. Het was voor de bevolking eenvoudigweg niet meer aanvaardbaar dat in een Europese industriestaat aan het einde van de twintigste eeuw een groot gebrek was aan wat werd beschouwd als eerste levensbehoeften. Een keer per jaar sinaasappelen, 15 jaar wachttijd voor een telefoonaansluiting, meer dan 10 jaar wachttijd voor een Trabant, werden niet meer geaccepteerd. De bevolking had het sociale contract met de overheid - welvaart in ruil voor politieke onmondigheid - opgezegd. In 1989 kwam het proletariaat in opstand, maar - tegen de verwachting van Marx - niet als producent, maar als consument. Zij stemden met hun voeten tegen een staat die hen zowel als burger als consument als onmondig beschouwde.

De oppositie

Gezien het verbod op politieke organisatie was het voor de oppositie moeilijk zich te organiseren. Als belangrijke 'dekmantel' voor politiek verzet fungeerde in veel gevallen de kerk. In maart 1978 hadden de overheid en de kerken een compromis bereikt. De kerken verkregen een zekere autonomie, in ruil hiervoor zouden de kerken zich onthouden van fundamentele aanvallen op het reëel existierende socialisme. Hiermee kwam een einde aan de gespannen verhouding

in veel gevallen de kerk. In maart 1978 hadden de overheid en de kerken een compromis bereikt. De kerken verkregen een zekere autonomie, in ruil hiervoor zouden de kerken zich onthouden van fundamentele aanvallen op het reëel existierende socialisme. Hiermee kwam een einde aan de gespannen verhouding tussen de kerken en de staat. De meeste geestelijken en de kerkelijke hiërarchie pasten zich aan en in een aantal gevallen verrichtten geestelijken en kerkelijke bestuurders hand-en-span-diensten voor de Stasi. Desondanks droeg deze autonomie in eigen kring bij aan het ontstaan van een soort vrijplaats voor allerlei politieke en maatschappelijke activiteiten. Een handjevol kerken in grote steden en universiteitssteden werd een vrijplaats voor dissidente activiteiten. De inofficiële vredesbeweging en de milieubeweging rondom de *Öko-Bibliothek* konden hier in relatieve rust discussiëren en gebruikmaken van de beperkte vrijheid van drukpers voor interne kerkelijke publikaties. Alleen al het feit dat de kerk beschikte over stencil- en kopieerapparatuur was van grote betekenis: buiten de kerken waren dergelijke apparaten voor burgers ontoegankelijk. Ook konden aanvragers van een vertrekvisum hier steun vinden bij lotgenoten. Bepaalde kerken, zoals de Nikolaikirche in Leipzig en de Zionskirche in Berlijn, werden zo ware bolwerken van oppositie. In deze kerkelijke groepen bouwden de critici van het regime een primitieve organisatiestructuur op die de ideologische kern kon worden van de protestbeweging in de herfst van 1989.

De politieke top rondom Honecker sloot zich in deze jaren juist op in een isolement. Partijorganen, zoals het *Zentralkomitee*, waarin voorheen nog wel eens werd gediscussieerd, werden zoveel mogelijk buiten spel gezet. De vrij nauwkeurige rapporten van de Stasi werden nauwelijks nog gelezen. De feitelijke macht was in handen van een handjevol bejaarden, een elite binnen de elite van het *Politbüro*. Tot deze *inner circle* van Honecker hoorden Mielke, het gevreesde hoofd van de Stasi en Günter Mittag, hoofd van de economische planning. De toonzetting van interne Stasi-rapporten in het jaar 1989 geeft goed aan wat er gebeurde: de Stasi nam de opstandigheid en ontevredenheid buitengewoon scherp waar, maar het Politburo kon geen samenhangende strategie meer ontwikkelen om de onrust te bestrijden.

Reformkommunisme

Typerend voor de oppositie in de DDR is dat de meeste van de dissidenten nooit een omverwerping van het socialistische systeem wilden. Anders dan hun

collega's in Polen en Tsjecho-Slowakije hadden zij het probleem van de nationale identiteit. In de andere Oost-Europese landen was de nationale identiteit geen probleem: Polen zonder het communisme zou nog steeds Polen zijn. Sterker nog, zonder communisme zou 'het authentieke', 'het ware' Polen zich weer volledig kunnen ontplooiën. Dit scenario van nationale regeneratie door het verwijderen van het communisme was in de DDR juist onuitvoerbaar.

Het was evident dat een DDR zonder socialisme geen bestaansrecht, geen identiteit zou hebben. De Oost-Duitse dissidenten hielden tot op de laatste dag vast aan de anti-fascistische identiteit en de idealen van het Reform-kommunisme. Zij wilden een hervorming van het systeem, maar met behoud van de verworvenheden van de DDR. Zij zagen - net als de SED-ideologen - de DDR als het 'betere Duitsland'. Dit maakte hun positie in eigen land zeer gecompliceerd. Zij hadden namelijk relatief weinig aanhang onder de bevolking, maar werden door de SED juist als de grootste vijanden beschouwd. Juist dissidenten die relatief dicht bij de standpunten van de SED stonden werden keihard aangepakt. De SED was bang voor een afbrokkeling van de partijdiscipline.

De dissidenten hadden een gecompliceerde haat-liefde verhouding met het regime. Juist op het punt van het anti-fascisme hadden zij enige bewondering voor de gestaalde kaders van de SED. Deze eerbied voor het anti-fascisme was tevens de reden, zoals o.a. de historicus Jeffrey Herf terecht opmerkt, dat de discussie over het stalinisme nooit goed op gang kon komen. Wie wilde nu de anti-fascisten van totalitair gedrag beschuldigen!

Deze fixatie op een eigen 'Duitse' weg naar het socialisme betekende dat de Oost-Duitse critici zich na Praag 1968 in vergelijking met dissidenten in andere Oostblok-landen ideologisch nog weinig ontwikkelden. Wel hadden zij aandacht voor mogelijke hervormingen van het socialisme, maar veel minder voor de klassieke politieke idealen en algemene mensenrechten. Figuren als Havel concentreerden zich op het ideaal van de *civil society*; dergelijke ontwikkelingen bleven in de DDR achterwege. De combinatie van het denken in het schema kapitalisme-socialisme en het vasthouden aan de anti-fascistische mythologie maakte dat binnen de Oost-Duitse oppositie in het geheel niet of nauwelijks werd nagedacht over een DDR zonder socialisme.

In het programma - voor zover aanwezig - van de dissidenten-beweging stonden algemene mensenrechten laag op de prioriteitenlijst. Zij concentreerden zich op hervormingen van het bestaande systeem. Hun voorbeeld daarbij was uiteraard Gorbatsjov, die de verkalkte ideologie en partij in de Sovjet-Unie

nieuw leven leek in te blazen. Zij waren dan ook niet of nauwelijks geïnteresseerd in het opeisen van algemene mensenrechten, laat staan in de protesten van hun medeburgers die de DDR wilden *verlaten*. Tot ver in de herfst van 1989 werden de vertrekkers door de dissidentenbeweging dan ook met een zeker *dédain* behandeld. Vertrek stond voor hun min of meer gelijk met verraad. Bovendien zou een volledige reisevrijheid, net als in de jaren 1960-1961, binnen de kortste keren het systeem geheel ondermijnen. Dat het aantal aanvragen voor emigratie vanaf 1984 explosief toenam probeerden zij te negeren. Deze kloof tussen de kern van de oppositie en de *Ausreisssies* zou een belangrijke rol spelen tijdens de revolutie van 1989.

Exit and Voice: het mechanisme van de Oost-Duitse revolutie

Om te verklaren waarom de onvrede kon uitlopen op een snelle en totale demontage van het systeem, moeten we te rade gaan bij de Amerikaanse socioloog Albert Hirschman. In een inmiddels klassiek model onderscheidt hij twee reacties op een falend systeem: *exit* en *voice*. Ontevreden burgers kunnen reageren door middel van protest (*voice*) of met het opzeggen van de loyaliteit (*exit*). In de DDR werd het begrip *exit* wel heel letterlijk toegepast, men verliet de staat en emigreerde naar het Westen. Dit model is zowel toepasbaar op consumentengedrag als op politieke systemen. In beide gevallen is de conclusie dat naarmate *exit* toeneemt *voice* logischerwijze moet afnemen. Het bijzondere van de Oost-Duitse revolutie is dat dit verschijnsel niet optreedt. Integendeel, in de DDR in 1989 versterkten beide reacties elkaar.

Hirschman heeft deze bijzondere afwijking van zijn eigen theorie ook in een artikel beschreven. Door het vertrek via Hongarije, via de West-Duitse ambassades, vanaf september via Oostenrijk en vanaf november 1989 via de reguliere grens met de Bondsrepubliek, nam de druk op het regime zo sterk toe dat er ruimte werd gecreëerd voor protest. Het verlies aan geloofwaardigheid door *exit*, maakte het mogelijk voor de dissidenten om hun stem te verheffen. Deze onverwachte en door de *politieke* oppositie eigenlijk niet gewenste coalitie tussen vertrekkers en oppositionelen kwam ook in concrete vorm tot stand eind september, begin oktober 1989 in de Nikolaikirche te Leipzig. Onder aanvragers van een vertrekvisum bestond hier al lang de traditie om elke maandag aan het einde van de middag een korte kerkdienst te vieren vaak gevolgd door een kort politiek protest op straat. Dit waren kleine, bijna besloten bijeenkomsten. Ondanks keihard politie-optreden namen aan de demonstraties van 25 september

en 2 oktober meer mensen deel dan gewoonlijk het geval was. Het samengaan van dissidenten en *Ausreisewilligen* gaf de demonstraties een geheel eigen dynamiek. Dit bleek in de daaropvolgende maandag-demonstraties in Leipzig en elders in het land: een onverwachte mengeling van politieke eisen 'Wir sind das Volk' en de eis tot vrij reizen: 'Visafrei bis Hawaii'.

Hoewel de regering in grotere problemen geraakte, nam echter de invloed van de dissidenten-beweging niet toe. Integendeel, vanaf de val van de Muur op negen november geraakte de oppositie politiek op de achtergrond. Hun optreden had weliswaar de eerste grote demonstraties gepolitiseerd, maar de dissidenten bleken niet over een duidelijk en aansprekend programma te beschikken om als een echte revolutionaire groep de politieke macht over te nemen. Een prominent dissident gaf achteraf toe: 'Wir hatten kein Programm'. Veel verder dan de eis tot hervormingen van het bestaande systeem kwamen zij niet. Bij de grote meerderheid van de bevolking vonden zij hiervoor geen gehoor. De confrontatie met de welvaart in het Westen en de totale desintegratie van de Oost-Duitse staat kon maar tot één conclusie leiden: een snelle samenwerking en eventueel eenwording met de Bondsrepubliek. De droom van een nieuwe kans voor het socialisme duurde feitelijk maar één maand. Vanaf negen november kreeg de revolutie een geheel nieuwe wending en inhoud. De oppositie werd weliswaar uitgenodigd voor Ronde Tafel gesprekken, maar deze hadden een adviserende functie, van een werkelijke politieke macht was geen sprake. Eén belangrijk resultaat wist de oppositie wél in deze gesprekken te boeken: de Stasi-dossiers werden veiliggesteld en konden voor de slachtoffers van het regime toegankelijk worden gemaakt. De Bondsrepubliek deed zaken met de SED (later PDS) en niet met de oppositionelen. De eenwording kwam al vanaf december centraal te staan in de politieke discussies en bij de eerste vrije verkiezingen in maart 1990 was de politieke rol van de oppositie beweging definitief uitgespeeld. Op 3 oktober 1990 werden de *neue Bundesländer* lid van de Bondsrepubliek Deutschland.

SLOTBESCHOUWING

Het socialisme in Oost-Duitsland kwam binnen één maand ten val. Op 9 oktober 1989 vond de eerste massa-demonstratie in Leipzig plaats. Een maand later, op 9 november, viel de Muur. Met de val van de Muur hield het Oost-Duitse staatsgezag feitelijk op te bestaan. In de literatuur gaat veel aandacht uit naar de rol van de oppositie en de rol van kerkelijk en intellectueel protest in deze revolutie. Hierdoor zou de indruk kunnen ontstaan dat de omverwerping van het

SED-regime het resultaat was van de inspanningen van de dissidentenbeweging. Uiteraard speelden deze groepen een rol in de revolutie, maar het is de vraag of deze groeperingen van doorslaggevende betekenis waren voor de val van het SED-regime.

Door de aandacht voor de dissidente protestbeweging is de ondermijning van het staatsgezag door de emigratiebeweging en de protestbeweging die hiermee verbonden was onderschat. De grote demonstraties in Leipzig ontstonden in het milieu van de *Ausreisewilligen* en niet bij de dissidentenbeweging. Daarnaast werkte het massale vertrek gezagsondermijnd. Toen vanaf de zomer van 1989 een emigratiegolf op gang kwam was al snel duidelijk dat de DDR voor een vuurproef kwam te staan.

Onafhankelijk van elkaar ontwikkelden zich dus *twee* protestbewegingen. Enerzijds het numeriek beperkte protest van kleine dissidente bewegingen, die aandrongen op hervormingen van het systeem in de zin van Gorbatsjovs hervormingen in de Sovjet-Unie. Anderzijds was er de massale protestbeweging van het vertrek. Simpelweg door te emigreren of deze vrijheid op te eisen, sloopten ontevreden DDR-burgers de fundamenteën van het SED-regime. De aanhoudende emigratiegolf, ook na de val van de Muur (zie grafiek 3), maakte binnen enkele maanden een einde aan elke illusie over de levensvatbaarheid van een nieuw socialistisch experiment in de DDR. De directe causaliteit tussen de economische ondergang en de volledige politieke ondergang van de DDR, lijkt wellicht mechanistisch of finalistisch gedacht. Maar zodra de twee steunpilaren onder het regime wegvielen - de dreiging van Sovjet-ingrijpen en een min of meer functionerende economie - was het lot van de DDR beslist.

Elke revolutie krijgt het symbool dat zij verdient. De Amerikaanse Vrijheidsoorlog heeft de geschriften en de grondwet van de *founding fathers* nagelaten. De Franse Revolutie heeft de guillotine, het symbool van radicalisering en het redeloze rationalisme. Het symbool van de Oost-Duitse revolutie is de Trabant. De Trabant is om minstens een drietal redenen het symbool bij uitstek voor de ondergang van het SED-regime in de jaren 1989-1990. In de eerste plaats was het een toonbeeld van de miserabele stand van de techniek in de DDR. Het wagentje was een aanslag op het milieu op vier wielen en de techniek was zo verouderd dat het bij een aanrijding in een vurige bal veranderde. In de tweede plaats werd het door de bevolking gezien als een symbool voor het klein houden van de bevolking. Je moest er niet alleen meer dan tien jaar op wachten, maar men was het er roerend over eens dat het

wagentje met opzet zo klein was om de bevolking haar plaats te laten voelen. Zelfs aan het feit dat de voorstoelen niet konden worden verschoven, werd door velen een politiek-psychologische verklaring gegeven. In de derde plaats werd de Trabant in letterlijke zin het vehikel voor de revolutie. De vertrekkers, geen roekeloze avonturiers maar keurige gezinnen die in hun Trabant via Hongarije en Oostenrijk naar de Bondsrepubliek reisden, richtten de DDR ten gronde. De televisiebeelden van de eindeloze kolonne Trabantjes maakten de achterblijvers duidelijk dat keizer Erich geen kleren meer aan had. De Trabant was het ultieme consumptie-product in de DDR. Het is op zijn minst ironisch dat het SED-regime ten onder ging aan zijn eigen troetelkind.

Literatuur

Frits Boterman en Willem Melching, *De Duitse Phoenix. De geschiedenis van Duitsland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1996)

Mary Fulbrook, *Anatomy of a dictatorship. Inside the GDR. 1949-1989* (Oxford 1995)

Jeffrey Herf, *Divided memory. The nazi past in the two Germanies* (Cambridge Mass. en Londen 1997)

Hans-Hermann Hertle, *Der Fall der Mauer. Die unbeabsichtigte Selbstauflösung des SED-Staates* (Opladen 1996) [bevat o.a. interviews met Honeckers economische adviseurs]

Albert O. Hirschman, 'Exit, voice, and the fate of the German Democratic Republic. An essay in conceptual history', in: *World Politics*, januari 1993, 173-202

Christian Joppke, *East German dissidents and the revolution of 1989. Social movement in a leninist regime* (New York 1995)

Hartmut Kaelble, Jürgen Kocka en Hartmut Zwahr eds., *Sozialgeschichte der DDR* (Stuttgart 1994)

Mario Keßler, *Die SED und die Juden - zwischen Repression und Toleranz. Politische Entwicklungen bis 1967* (Berlijn 1995)

Jeffrey Kopstein, *The politics of economic decline in East Germany, 1945-1989* (Chapel Hill en Londen 1997)

Guenter Kusch ed., *Schlussbilanz - DDR : Fazit einer verfehlten Wirtschafts- und Sozialpolitik* (Berlijn 1991)

Armin Mitter en Stefan Wolle, *Ich liebe Euch doch alle! Befehle und Lageberichte des MfS Januar bis November 1989* (Berlijn 1990)

Armin Mitter en Stefan Wolle, *Untergang auf Raten. Unbekannte Kapitel der DDR-Geschichte* (München 1993)

Ehrhart Neubert, *Geschichte der Opposition in der DDR, 1949-1989* (Berlijn 1998)

Wolfgang Rüdtenklau, *Störenfried. DDR-Opposition 1986-1989* (Berlijn 1992)

Klaus Schroeder, *Der SED-Staat. Partei, Staat und Gesellschaft, 1949-1990* (München en Wenen 1998)

Statistisches Bundesamt, *Bevölkerungsstatistische Übersichten 1946 bis 1989* Heft 32 in: Sonderreihe mit Beiträgen für das Gebiet der ehemaligen DDR (Wiesbaden 1999)

John C. Torpey, *Intellectuals, socialism and dissent. The East German opposition and its legacy* (Minneapolis en Londen 1995)

Dieter Vorsteher ed., *Parteiauftrag ein neues Deutschland. Bilder, Rituale und Symbole der frühen DDR* (München en Berlijn 1996)